

Wanda Budziszewska

SŁOWIAŃSKIE SŁOWNICTWO DOTYCZĄCE PRZYRODY ŻYWEJ

W niniejszej pracy rozpatrzone zostały nazwy dotyczące części ciała ludzkiego i zwierzęcego oraz zwierząt i roślin, celem jej bowiem było przede wszystkim opisanie najstarszych warstw słownictwa słowiańskiego, zasięgu poszczególnych wyrazów i form obecnie oraz, o ile to możliwe, w przeszłości.

Wnioski, dotyczące dawnych podziałów Słowiańszczyzny, jakie się tutaj nasuwają, częściowo tylko pokrywają się z wnioskami, które zazwyczaj się na ten temat wysnuwa rozpatrując zjawiska gramatyczne, a w szczególności fonetyczne, słownictwo bowiem jest elementem języka najbardziej wrażliwym na wszelkie zmiany i wzajemne kontakty językowe lub też przerwanie tychże. (...)

Charakter stosunkowo najbardziej stabilny mają nazwy ciała i jego części składowych (w znacznie słabszym stopniu dotyczy to nazw narządów wewnętrznych), stosunkowo małym zmianom ulegają również nazwy większych zwierząt kopytnych (...). Dużą jednolitością odznaczają się też nazwy roślin uprawnych oraz ich części składowych, co związane jest z rolniczym charakterem ludności prasłowiańskiej.

Nazwy drzew i krzewów częściowo tylko wiążą się z podziałem Słowiańszczyzny na określone zespoły plemienne (...).

Natomiast przynajmniej nazwy określonych gatunków drzew liściastych (poza dębem), w tym niektórych owocowych, mają charakter prasłowiański (...). Wiąże się to widocznie z doniosłą rolą, jaką w gospodarce Prasłowian odgrywało drzewo, przede wszystkim jako materiał budowlany, a także jako przedmiot handlu. (...)

Natomiast brak zupełnie jednakowej nomenklatury na oznaczenie drzew iglastych. (...)

Z nieco późniejszego okresu pochodzą terminy bardziej ogólne na oznaczenie 'rośliny', 'rośliny trawiastej', może także 'darniny', a na pewno już 'zioła', czy jeszcze później 'zielska (w ogóle)'. Najprawdopodobniej dopiero z okresu średniowiecza pochodzą terminy na oznaczenie 'zboża (w ogóle)'. (...)

Mało jest nazw ptaków, a także owadów i robaków, które występują w jednakowej postaci na terenie całej Słowiańszczyzny (...). Jeszcze mniej jest nazw grzybów o szerszym zasięgu (...).
s.291-293

Na określenie owadów i robaków używa się wielu nazw o znaczeniu wtórnym, przenośnym, związanych (...) z pewnymi wierzeniami ludowymi (np. nazwy 'biedronki' i 'ćmy' - tę ostatnią często identyfikowano z czarownicą), stąd częste zbieżności słowiańsko-germańskie, czy nawet romańskie.

Wreszcie stabilność nazw zależała w pewnym stopniu także od czynników emocjonalnych. Dotyczy to używania pierwotnych zdrobnień w nazwach zwierząt domowych, zwłaszcza mniejszych, oraz nazw budzących dawniej obawę, których, jako tabu, nie wolno było wymawiać, stąd dość pośpieszne zastępowanie ich nowymi. (...) Z charakterystycznej dla dawnych stosunków wiary w magiczną wartość nazwy wynikało omijanie tzw. nazwy właściwej i zastępowanie jej przez inną, niekiedy zupełnie odrębną. To stało się przyczyną zróżnicowania

nazwy 'niedźwiedzia', 'łasicy', 'źmii', a przede wszystkim 'nietoperza'. (...) Podobny charakter miała wreszcie nazwa 'dębu' jako drzewa świętego.

s.293-294

Teoretycznie można więc uważać wyrazy, występujące dziś w większości języków słowiańskich, za niegdyś ogólnosłowiańskie. (...)

Trzeba tu wymienić dość obszerną listę wyrazów, do których należą: *ciało, krew, żyła, kość, człon(ek), głowa, obraz (...), włos, kędzior, łysina, stp. plesz, mózg, czoło, oko, źrenica, lice, pleć, czeluść, ucho, nos, nozdrza, usta, podniebienie, dziąsło, ząb, język, broda, tył, szyja, gardło, krtań, ramię, ręka, łokieć, dłoń, pięść, garść, lewica, palec, kasz. nokc 'paznokieć', trup, garb, plecy, grzbiet, łopatka, nadro (...), cycek, wątroba, serce, żółć, śledziona, żywot, trzewia, żebro, pep(ek), (...), zadek, noga, kolano, pięta, stopa, ścięgno, brodawka, wągier, pryszcz, wrzód, strup, znamię, rana, stp. modzel 'odcisk', liszaj, łza, pot, ślina, moc, gówno, zołza, księgi 'część żołądka przeżuwaczy', wymię, puch, szczeń, skrzydło, pióro, grzebień (u koguta), jajo, białko, żółtko, ikra; dobytek, stado, trzoda, samiec, samica, matka (u zwierząt, a zwłaszcza u pszczoł), rój, krowa, byk, wół, jałówka, jałowica, cielę, źrebię, koza, kozioł, koźle, owca, stp. skop, jagnię, świnia, wieprz, prosię, pies, szczenię, chart, pszczoła, truteń, gołąb, geś, gąsior, geśię, kokosz, puch, zwierzy, tur; żubr,łoś, niedźwiedź, jeleń, sarna, wilk, lis, ryś, zając, tchórz, wydra, łasica, kuna, kret, jeź, bóbr, mysz, susel, soból, ptak, jastrząb, sowa, orzeł, orlica, sokół, sroka, cietrzew, wróbel, jaskółka, przepiórka, czyż(yk), szczygiel, żołna, dzięcioł, gawron, wrona, słowik, drozd, sójka, drop, kulik, pustułka, czapla, strzyżyk, żuraw, jarząb(ek), głuszec, ryba, karaś, sum, jesiotr, pstrąg, lin, szczupak, węgorz, płotka, jelec, rak, gad, żmija, jaszczur(ka), żaba, czerw, mucha, pchła, pająk, pajęczyna, szerszeń, świerszcz, osa, wesz, gnida, mól, trzmiel, komar, mszyca, pijawka, mrówka, motyl, gąsienica, glista; trawa, otawa, siano, ziele, korzeń, źdźbło, liść, (...), kwiat, kiść, siemie, ziarno, plód, sad, strąk, kłos, słoma, plewa, żyto, pszenica, owies, jęczmień, proso, (...), len, mak, makówka, groch, bób, soczewica, gorczyca, rzepa, chrzan, stp. dzięcielina 'koniczyna', pleśń, (...), huba, smardz, mech, paproć, rzęsa, perz, sitowie, stp. rogoż(a), trzcina, jagoda, borówka, brusznica, kąkol, piohun, barszcz, szczaw, lebioda, mlecz, ciemierzycyca, stp. bodlak, bodziak 'oseł', pokrzywa, bluszcz, łopian, (...), góra, łęg, las, dąbrowa, chrust, gęstwina, gąszcz, pień, grono, (...), pręt, syk, miazga, smoła, rdzeń, tyko, kora, łub, szyszka, żołądz, igła, brzoza, jesion, klon, lipa, dąb, grab, kalina, wierzba, iwa, osina, olcha, jarząb, jarzębina, (...), topola, jodła, chojna, bór; wiśnia, śliw(ka), jabłko, jabłoń, orzech, grusz(ka), rokita, bez, (...), leszczyna, cierń, (...), głóg, świdwa, dereń, (...), jemiola.*

Spośród wymienionych tu wyrazów stosunkowo najmniej występuje we współczesnym języku bułgarskim. (...)

Obok wyrazów rodzimych można by wymienić szereg zapożyczeń o zasięgu ogólnosłowiańskim. (...) Tu wymieniam jedynie stare zapożyczenia o zasięgu ogólnosłowiańskim. Należą do nich zapożyczone najprawdopodobniej z języków germańskich: *osiół, lew, jawor, buk, owoc, konopie, marchew*, pożyczki ze Wschodu: *krogulec, słoń* (z języków tureckich) i *chmiel*, oraz zapożyczone zapewne z dawnej łaciny: *bawół* i *czereśnia*.

s.294-296

Omawiając wyrazy o węższych, nieogólnosłowiańskich zasięgach, należy zaznaczyć, iż linie podziałów zasadniczo nigdzie nie przebiegają zbyt ostro, wszędzie bowiem dwa sąsiadujące z sobą czy to obecnie, czy też w jakimkolwiek okresie w przeszłości języki słowiańskie wytworzyły pewne formy wspólne, a inne znów wyrazy prasłowiańskie wspólnie utraciły na rzecz niekiedy identycznych neologizmów.

s.297

Według hipotez historyków dawni Słowianie jeszcze przed wyruszeniem na południe

dzielili się na plemiona Wenetów, tj. Słowian zachodnich, i Antów, tj. Słowian wschodnich. Brak niestety zupełnie pewnych danych słownikowych, które by pozwalały tę hipotezę potwierdzić lub też odrzucić. Można tylko stwierdzić, że istnieje stosunkowo nieliczna grupa wyrazów i form o zasięgu zasadniczo zachodnio- lub mniejsza jeszcze o zasięgu wschodniosłowiańskim. (...)

Do starych nazw o zasięgu zasadniczo zachodniosłowiańskim należą: *pletwa*, *labędz*(...), stp. *rzap* 'ogon bydlęcy, kuper' (...), *lipień*, *modrak*, występujące też w ukraińskim: *śnieć*, *żerzucha* (...), *boleń* 'gatunek ryby' (...).

s.298

Ponieważ w językach ruskich i południowosłowiańskich występuje cały szereg wyrazów i form, których brak w językach północno-zachodnio-słowiańskich, i na odwrót, są takie wyrazy i formy północno-zachodnio-słowiańskie, w tym kilka starych innowacji, jakich brak w językach ruskich i południowosłowiańskich, należy sądzić, że prawdopodobnie plemiona ruskie dłużej utrzymywały kontakt ze Słowianami południowymi niż ta część Słowian zachodnich, która pozostała na północy, tzn. przodkowie dzisiejszych Polaków, Łużyczan, Czechów i Słowaków. Sprawa nie jest zresztą zupełnie jasna, gdyż można również przytoczyć szereg wyrazów i form, które świadczą o wyraźnych związkach grupy czesko-słowackiej z językami południowosłowiańskimi, a znów język słoweński w wielu wypadkach ściślej wiąże się z językami północno-zachodnimi niż z serbochorwackim i bułgarskim.

(...) Do wyrazów północno-zachodnio-słowiańskich należą: *głęb* (u rośliny), *pestka* występująca również w słowińskim, *bedłka* (brak w slc.), stp. *ostrowidz* 'rys' (...).

s.300

Szereg wyrazów i form ilustruje związki słownikowe zachodzące między językami ruskim i południowosłowiańskim, część ich występuje również w polszczyźnie. (...) Polszczyzna dzieli z wymienionymi grupami językowymi wyrazy: p. kresowe *koczan* 'głęb', u nas tylko 'głęb z kukurydzy' (też w slc.), p. dial. *kukuruza* 'kukurydza' (jednakowe ukształtowanie morfologiczne) i *boćwina*, *botwina* (brak w błg.) oraz średpol. *żywina* (brak w ukr. i błr.), stp. *sploty* 'warkocze', średpol. *paciuk* 'warchlak jeszcze przy maciorze' - w językach ruskich i w serbochorwackim przede wszystkim 'szczur', *czyrak* (...).

s.302

Warto zwrócić uwagę na fakt, że znaczna część wyrazów i form południowosłowiańskich nie obejmuje języka słoweńskiego.

s.307

W stosunku do (...) wyrazów i form południowosłowiańskich liczniejsze są wspólne zjawiska północnosłowiańskie, przy czym prawie dwie trzecie stanowią wyrazy i formy znane również językowi słoweńskiemu lub przynajmniej jego dialektom. Do zjawisk wspólnych, właściwych językom północnosłowiańskim oraz słoweńskiemu, należy szereg archaizmów, przede wszystkim słownikowych. Archaizmami słownikowymi są: *kiel* (...), *bielmo*, *prawa* (*ręka*), *skrob* (...), *wagier* jako 'wyrzut skórny', *sierść* (...), *parchy*, *łeb* (...), *leszcz* (...), *darń*, *grzyb*, *puszcza*. (...) Wspólnymi archaizmami znaczeniowymi są zapewne: *biel* w znaczeniu 'miazga w drzewie' oraz *strąk* 'strąk, strączek', podczas gdy w pozostałych językach południowosłowiańskich nazwa ta oznacza 'gałązkę', *loza* w znaczeniu 'zarośla, niski las' (w dial. słoweń.), gdy w pozostałych językach pldsl. - tylko 'winorośl'. (...)

Języki północnosłowiańskie (już bez słoweń.) charakteryzują się również szeregiem wspólnych archaizmów, nie zachowanych na południu, obok nich jednak można wyróżnić przynajmniej kilka wspólnych innowacji, obejmujących choćby tylko większość języków

północnośląskich. Do wyrazów pñsl. należą: *pysk, brzuch, pazur; lania, kaczka, kaczor, jałowiec, żywica, żurawina, (...), kuropatwa, (...), skorupa, miódunka* (bez bñr.), *krwawnik* (bez ślc.), (...), *sandacz* (bez ślc.), (...), *sosna* (...). Nie obejmują grupy łużyckiej następujące wyrazy pñsl.: *czupryna, szpak*, (w rosyj. tylko w dial. pñdzach.), o tym samym zasięgu *gil, gżegżółka* (bez ślc.), *derkacz* (bez ślc.), *ropucha, (...), smrodynia* 'czarna porzeczką' (bez ślc. i bñr.), *kosaciec, borowik* (brak w Polsce centralnej), p. kresowe *blekot* (bez bñr.), *opieńka, pokos* (...). (...) spośród ostatnio wymienionych wyrazów, nie znanych językom łużyckim, przynajmniej: *gżegżółka, płoszczyca* i *kosaciec* nie występują również u nas w dialekcie wielkopolskim.

s.308-310

Spośród języków północnośląskich (...) szczególną jednolitością wyróżniają się języki ruskie. Należy tu również podkreślić, iż polszczyzna pozostawała z nimi w bardzo bliskim związku. Niemal połowa zjawisk słownikowych ruskich to zjawiska wspólne polsko-ruskie. Do zjawisk polsko-ruskich należy trzy piąte archaizmów słownikowych i prawie jedna trzecia nazw nowszych, powstałych wskutek wspólnych innowacji. (...) Kilka wspólnych zjawisk językowych obejmuje u nas tylko dialekt kaszubski, są to: odpowiedniki p. *jodła* w znaczeniu 'świerk', (...) oraz kasz. *jiglina* 'jałowiec' (...). Forma *kuropatka* 'kuropatwa' występuje w kasz., pñb. i całej grupie ruskiej. Na podstawie takich związków kaszubsko-ruskich wysuwano niekiedy twierdzenia, że kaszubszczyzna pozostawała w przeszłości w jakichś szczególnie bliskich związkach z językami ruskimi. Jednak skoro tyle wspólnych archaizmów z językami ruskimi zachowało się w polszczyźnie, i to nie tylko literackiej, lecz również w dialektach Polski łądowej, to wynika stąd jasno, iż mówienie o jakichś specjalnych związkach kaszubsko-ruskich nie ma uzasadnienia. Natomiast nie ulega wątpliwości, iż przodkowie dzisiejszych Polaków znacznie dłużej zachowywali ścisły związek z plemionami ruskimi niż inni Słowianie zachodni. Dialekt kaszubski jako bardziej archaiczny miał większe szanse na zachowanie wspólnych archaizmów niż dialekty Polski łądowej. (...) W późniejszych czasach związki polsko-ruskie uległy ponownemu wzmocnieniu na skutek połączenia Ukrainy i Białorusi z Polską za panowania Jagiellonów. A oto słownictwo wspólne polszczyźnie i językom ruskim: *szczęka, kiszka, pachwina, jeżyna, lęty, lodyga* (bez ukr.), *suka* (ze ślc. włącznie), *sobaka, kielb* (...), z nowszych nazw należy tu wymienić: *potylca, osoka, surojodka, przylaszczka, (...), knur* (w rosyj. tylko w dialektach), *zomorodek, miedzianka, żywokost* (w rosyj. tylko w dialektach), (...), *jasnota, bielec* 'gatunek ryby' (...). (...) W szeregu wyrazów zarówno język polski, jak i języki ruskie wprowadziły przyr. *-ka* zamiast dawniejszego *-ica*, stąd nazwy: *wiewiórka, pijawka* (bez kasz.), *makówka*. (...) Do nazw występujących u nas tylko na terenach graniczących z językami ruskimi należą: dial. mazow. *gryka*, pñmazow. *nasiadka* 'kwoka', p. kresowe *wołoszka* 'chaber' (brak w dial. pñdrocyj.) oraz dial. z białostockiego *chmyz* 'zielsko'.

s.311-313

Istnieje również szereg odrębności ściśle słownikowych oraz morfologicznych i znaczeniowych, charakterystycznych wyłącznie dla polszczyzny i języka ukraińskiego. Wśród odrębnych wyrazów nie ma właściwie takich, które by obejmowały cały obszar dialektalny polski, występują one najczęściej w dialekcie małopolskim i w literackiej polszczyźnie, do takich należą: *tatarak, chaszczce, głowacz* 'chaber', (...); zarówno w dial. wlkp., jak i młp. oraz w języku ukr. występują nazwy 'szczawiu', tworzone od przym. *kwaśny*. Wyraz *chwast* obejmuje dial. zachmłp. i huculski. (...) Do wspólnych starych zjawisk morfologicznych należą (...) *jemioluszka* z przyrostkiem pochodzenia deminutywnego *-uszka*, oraz jednakowo ukształtowane wyrazy: *zmarszczka, chrząstka, krzak, rzepak, sadzonka, powój, robactwo* (...). Podobny charakter mają innowacje znaczeniowe wyrazów: *udo* 'część nogi' z dawniejszego 'członek', *jarzyna* 'warzywo' z wcześniejszego 'to, co rośnie na wiosnę, jare zboże', (...). Do nazw używanych w tym samym znaczeniu przenośnym należy *ćma* 'motyl nocny' z dawniejszego znaczenia 'mrok, ciemność',

w ukr. tylko w dial. łemkowskim (...).

Wspólne zjawiska słownikowe specjalnie polsko-ukraińskie są w większości wypadków dość późne, względnie obejmują tylko wąski zasięg, a więc najbliższe ukraińskim dialekty małopolskie z jednej strony, czy najbliższe polszczyźnie dialekty zachodnioukraińskie z drugiej.

Stosunkowo uboższe są związki słownikowe wyłącznie polsko-białoruskie. Nie znalazłam właściwie takiego wyrazu, który by obejmował cały obszar dialektalny obu wymienionych języków. I tak (...) *zielsko* ma ścisły odpowiednik tylko w dial. zachbłr., tak samo *pójdźka*, natomiast nazwa *pracz* 'kijanka' (...) występuje w Polsce tylko w dialektach graniczących z białoruskim.
s.316-317

(...) brak zupełnie pewnych przykładów na wspólne innowacje, które by podjęły języki łużyckie wraz z polszczyzną, grupą czesko-słowacką i bliższymi językami ruskimi włącznie, chociaż nie brak wspólnych archaizmów. Wynika to stąd, że w okresie, gdy polszczyzna przede wszystkim literacka nawiązała ściślejsze kontakty z językiem czeskim oraz ukraińskim i białoruskim, języki łużyckie zaczęły już tracić kontakt z innymi językami słowiańskimi. (...)

Podaję wyrazy o zasięgu polsko-łużyckim. Do nazw, obejmujących oba języki łużyckie, należą: *kiernoz*, (...), pldwłkp. *korcian* 'chaber' (...). (...) Tylko w językach polskim i dolnołużyckim są: *obar(a)* 'miejsce na sośnie oblane żywicą', stp. *mokrz* 'mocz', *potraw* 'drugi zbiór siana' oraz *parzawka* 'gatunek pokrzywy'.
s.319-320

Omawiając związki polszczyzny z innymi językami północno-zachodnio-słowiańskimi należy podkreślić, że związki jej z grupą czesko-słowacką są mniej liczne niż były z grupą łużycką. Trudno zresztą traktować tu grupę czesko-słowacką jako jednolitą całość. (...) język słowacki pozostaje w znacznie bliższym związku niż czeski z językami ruskimi i stąd wraz z polszczyzną posiada znane również na Rusi wyrazy: *chwość*, *suka* i *jarka* 'młoda owca'. (...) Najbliższy polszczyźnie jest dialekt wschodniosłowacki, który dzieli z nią pñsł. archaizm *łoz*, *łozina* 'wierzba krzaczasta', pñsł. innowację *palec* 'każdy palec' z dawniejszego 'wielki palec'.
s.322-323

Pisząc o stanowisku języka polskiego, stosunkowo łatwo było wykazać jego związki z językami sąsiadującymi. Natomiast bardzo trudno scharakteryzować odrębną grupę polsko-pomorską, z tej przyczyny, że w swej części pomorskiej poniosła ona jeszcze większe straty niż grupa łużycka i to, co pozostało w zabytkach połabskich pozwala wprowadzić - nawet na podstawie słownictwa - wykazać związek połabszczyzny z innymi językami północno-zachodnio-słowiańskimi (występowanie odpowiedników pol. *gałąź*, *ostrężyny* lub p. dial. *skora* 'kora' z nagłosowym *s-* czy odpowiednik cz. *slepice* 'kura'), jednak związków specjalnie połabsko-polskich wykazać niepodobna. Można więc tylko ograniczyć się do charakterystyki obszaru Polski lądowej i kaszubszczyzny. Tu jednak, w porównaniu z językiem Polski lądowej, dialekt kaszubski wykazuje znaczne różnice. (...) Tylko w dialektach Polski lądowej i na Kaszubach występują wyrazy: *chrabaszcz*, *podjadek* i *pluskwa* (...), wspólnym archaizmem mazowiecko-kaszubskim jest zachowanie nazwy *kur* 'kogut'. Poza tym grupa polsko-pomorska charakteryzuje się jednakowym ukształtowaniem morfologicznym wyrazów: *sandacz*, *mleczak*, *zielsko* (też w zachbłr.), *prawdziwek*, pñpol. *koszczka* 'skrzyp' i *modrak* 'chaber'. Innowacją znaczeniową, jaką Kaszuby w pełni przeprowadziły wraz z językiem ogólnopolskim, jest użycie wyrazu *wątroba* w znaczeniu 'hepar'. (...) W wielu wypadkach zamiast archaizmów, zachowanych w kaszubskim, polszczyzna wraz z sąsiadującymi z nią językami: ukraińskim, białoruskim czy

słowackim posiada wspólne wyrazy odrębne (np. *szczęka, szpak, kurczę, potylicy*). Widocznie więc w czasie ich powstania czy tylko rozprzestrzenienia związki polsko-kaszubskie były już przerwane.

Powyższy przegląd zjawisk słownikowych (...) nie jest wyczerpujący, a wynikające z niego wnioski nie są całkiem pewne.

Nie budzi jednak wątpliwości stwierdzenie, iż nie ma jednej wyraźnej granicy pomiędzy językami północno- i południowosłowiańskimi (...).

Faktem ważnym i nie dość chyba dotychczas docenianym są ściśle związki słownikowe polsko-ruskie, których nie da się w całości sprowadzić do tak późnej epoki, jak panowanie Jagiellonów, ani też do późnych wpływów sąsiadujących z polszczyzną języków ukraińskiego i białoruskiego.

Sam wreszcie obszar językowy polski w świetle tych badań wykazuje znaczne zróżnicowanie, i to sięgające czasów zamierzchłych. W związkach małopolsko- i śląsko-czeskich można się dopatrywać wpływów dawnej wspólnoty, jaka wytworzyła się zapewne w ramach Państwa Wielkomorawskiego. Stare zaś związki dialektów Polski północno-zachodniej z Łużycami nasuwają przypuszczenie istnienia na tych obszarach jakichś związków plemiennych, o których historia nie przekazała nam informacji.

Jedność współczesnej polszczyzny kulturalnej jest więc dopiero późniejszym zjawiskiem historycznym, na którego powstanie złożyło się współzycie i praca pokoleń.

s.324-327

Wanda Budziszewska, Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej. Warszawa 1980.